

Питання теоретичні

Юрій Барабаш

УДК 82(091).001

ЛІТЕРАТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС: ВИКЛИКИ Й АПОРІЇ (ДУМКИ НЕСТОРОННЬОГО)

З огляду на сучасні зміни суспільної, соціальної, духовної парадигми та загальну кризу історичної свідомості у статті розглянуто (почасти в дискусійному плані) деякі теоретичні та методологічні проблеми літературно-історичного дискурсу. Ідеться передовсім про контроверсію між актуальними вимогами часу (*виклики*) та реальними труднощами осягнення літературного процесу, його іманентними суперечностями, практичною неохопністю тощо (*апорії*), чим первісно зумовлені неповнота й релятивний характер літературно-історичного знання.

Ключові слова: криза історичної свідомості, літературний процес, українська література, дискурс, виклики, апорії, релятивність наукового знання.

Yuriy Barabash. The discourse of literary history: challenges and aporias (Reflections of a non-outsider)

In view of present-day changes in social and spiritual paradigm as well as of general crisis of historical consciousness, the paper explores some theoretical and methodological aspects of modern literary history discourse, thus making them open to discussions. The most significant of them are the controversy between the challenges of the present day and the real complexity of literary development, its inner contradictions and practical immensity (aporias) which determine the incompleteness and relativity of our knowledge about literary history.

Key words: crisis of historical consciousness, literary process, Ukrainian literature, discourse, challenges, aporias, relativity of scientific knowledge.

Чи потрібна нам нова історія української літератури – від давнини до сучасності? І якщо “так, потрібна”, то з якого боку до цього діла підступитися та яких теоретичних і методологічних каверз чекати?

Дивне запитання, скажуть мені, і взадвоє дивне, якщо взяти до уваги, що робота над такою “Історією” (найновішою!) уже доволі давно й напружено йде на базі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; до праці залучено чималу групу висококваліфікованих українських фахівців, які перед початком ретельно обміркували та обговорили (і, я певен, продовжують обмірковувати у процесі роботи) підставові засади майбутнього дванадцятитомника в цілому та кожного тому окремо. Причём ці колективні міркування, зібрані докупи [див.: 1, 15], *самі по собі* становлять, як на мене, значний інтерес, демонструють неабиякий креативний потенціал.

Тож я від щирого серця, як людина – дозволю собі так думати – далеко не стороння, зичу успіху колеґам і так само щиро вірю в цей успіх.

І все ж навряд чи помилюся, припускаючи, що, попри всі зусилля, залишаються (і, прецінь, залишаться й після завершення роботи) питання й аспекти, які варті, ні, так скажу – доконечно потребують додумування, дообговорення та доз’ясування, дарма що, як на перший погляд, видаються дещо абстрактними та не надто актуальними. Тож нехай колеґи вибачають...

Хотів би зупинитися тут на одному з таких аспектів – на притаманній літературно-історичному дискурсові непростій діалектиці зв’язків між зовнішніми впливами й чинниками (*виклики*) та внутрішніми, іманентними, відпочатковими контроверсіями процесу (*апорії*). При цьому висловлю застереження, яке

дозволю собі позичити в Олександра Веселовського, а саме в його знаменитої лекції на близьку тему (“Про метод і завдання історії літератури як науки”, 1870): мовляв, подаю “кілька своїх особистих переконань... Більшого тепер я не хочу обіцяти, бо не хочу, щоб обіцянка перевищила виконання” [3, 32].

* * *

Згадана лекція О. Веселовського є одним із свідчень того, що саморефлексії та суперечки істориків літератури стосовно завдань своєї науки і, головню, її можливостей тривають уже щонайменше понад століття, не вщухають вони й сьогодні, радше навпаки, набирають у світовій гуманітаристиці, і зокрема в дискурсі історії українського письменства, нових обертів, нової гостроти й нових конотацій. Підґрунтям цього дискусійного *crescendo* виступають два головних чинники.

Один з них – *позанауковий* контекст, сучасна історична ситуація, у якій проблематика історії літератури актуалізується на тлі тих викликів, що їх у всіх постсовєтських країнах висувують перед цією філологічною дисципліною ті кардинальні, доленосні зміни політичної, соціальної та духовної парадигми, що сталися в останні два десятиліття, зосібна – в Україні. Зміни, які без вагань характеризуємо як повний розлам.

Досить означити лише декілька константних для цієї ситуації пунктів.

Утратили вплив (принаймні вирішальний, про рудиментарні явища та симптоми “назадньої хвороби” наразі не говоритимемо) ідеологічні імперативи, які ще не так давно вважалися непорушними й накидали відповідну спрямованість і характер як на сучасні, так і на літературно-історичні студії, – класовість, партійність, реалізоцентризм, соціалістичний реалізм, номенклатурний позитивний герой, боротьба з буржуазною ідеологією, зокрема із жупелом націоналізму, передовсім “найстрашнішого” з усіх націоналізмів – українського, також з модернізмом, аванґардизмом, формалізмом, іншими “ворожими течіями” в мистецтві.

У літературно-історичному дискурсі відійшли в минуле (хочеться вірити, що в небуття) деякі підставові для недавніх часів ідеологеми та методологічні доктрини, як, приміром, лєнінська теза про “дві культури” в кожній національній культурі або схема того ж автора про три етапи визвольного руху в Росії як жорстке підґрунтя періодизації літературно-історичного процесу.

Змінюються, поглиблюються, зчаста докорінно переглядаються оцінки тих або тих літературних імен і фактів, зокрема у класичній спадщині, розширюється коло досліджуваних явищ за рахунок тих, які раніше записувалися до другорядних, а то й “реакційних”. Водночас до сфери наукового дослідження в останні десятиліття ввійшла значна кількість “нових-старих” – призабутих, табуйованих – імен, явищ, творів, цілих літературних шарів; це призвело в багатьох випадках до глибоких системних зрушень, змін в ієрархії вартостей.

Нарешті, зникло зі суспільного буття і свідомості (залишившись, втім, як об’єкт ретроспективного осмислення) поняття “багатонаціональної радянської літератури”, “передовим загоном” і структуротвірним чинником якої було призначено літературу російську. Як вислід – підважено, а якщо сказати прямо, то попросту відкинуто міт про “старшобратню” літературу, постулат про беззастережну пріоритетність проблеми інспіраційної ролі російського письменства у формуванні й розвитку інших національних літератур колишньої Російської імперії. На цьому тлі посилюється науковий інтерес до самотності, глибинного коріння кожної національної літератури, до широкого, нічим штучно не обмеженого спектра інших (чи то європейських, а чи східних) зв’язків і впливів.

Отакі константи суспільно-духовного та професійного контексту, окресленого тут, ясна річ, без жодної претензії на повноту, але все ж, сподіваюся, з достатньою мірою репрезентативності.

Чинник другий – контекст *власне науковий, загальногуманітарний*. Схарактеризована постсовєтська літературно-історична ситуація за всієї своєї специфічності не ізольована від світового потоку сучасної гуманітаристики, вона доста чітко вписується в глобальну панораму загальної кризи історичного мислення як ознаки нашої доби, зокрема кризи історії літератури з її, за вдалим виразом одного з дослідників, синдромом “методологічної невлаштованості” [13, 181]. Про цю кризу останнім часом не говорить тільки ледачий, хоча потрактування її причин і перспектив виходу з неї очікувано розбіжні.

Початок процесу усвідомлення кризи, вичерпаності традиційних (чи то позитивістських, а чи, навпаки, украй заідеологізованих) моделей, доконечності для історії як науки критичного самоаналізу, тверезої оцінки своїх реальних можливостей і меж – такий початок поклала сама собі ця наука, передовсім таке її відгалуження, як філософія історії, зокрема в новітній іпостасі т. зв. нового історизму. Праці Г.-Г. Гадамера “Істина і метод” (“Wahrheit und Methode”, 1960), М. Фуко “Археологія знання” (“L’archeologie du savoir”, 1969)¹, Г. Вайта “Метаісторія. Історична уява в Європі ХІХ століття” (“The historical imagination in XXth Century Europe”, 1973), Ф. Анкермана “Ефект справжності в написаній історії. Динаміка історіографічної типології” (“The Realty Effect in the Writing of History. The Dynamics of Historiographical Typology”, 1989) та інші стимулювали залучення до потрактування літературно-історичного (слідом за власне історичним) дискурсу таких понять, як релятивність нашого знання та невідворотня суб’єктивність і заангажованість уявлень про минуле, альтернативність версій та концептуальних схем, варіативність інтерпретацій і аксіологічних критеріїв, фабуляція, метафоризація та ідеологізація як принципи структурування наративу (тексту), котрий здатен за рахунок цих принципів “фактично спростовувати” історичну реальність (“історія як вистава”) [9, 175-178]².

Нині стає дедалі очевиднішим, зауважує професор Манчестерського університету (Велика Британія) Галін Тиханов у статті “Майбутнє історії літератури: Три виклики ХХІ століття”, що наспів час відмовитися “як від позитивістського накопичення фактів ХІХ століття (тобто в дусі постулату Л. фон Ранке – показувати події історії такими, “якими вони були” [“wie es gewesen”, а не “sub specie aeternitatis”]. – Ю. Б.), так, продовжує Г. Тиханов, “і від бундючних ідеологічних паралелей Gastgeschichte століття ХХ”. “Виклики ХХІ століття” Г. Тиханов називає три: а) нові тенденції побутування й розвитку національних культур, а саме такі, що накидають істориків літератури необхідність “перевести доволі-таки виснажену національну оповідь у тональність глобалізму з його культурною багатоманітністю; б) електронні засоби масової комунікації, які забезпечують “синхронізацію пересилання та

¹ Варто відзначити суголосність ідей М. Фуко з оприлюдненими двадцятьма роками раніше історіософськими концепціями Віктора Бера (Петрова). Про це написав І. Фізер у статті “Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів” (Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. – Т. 1. Філологія. – К., 1999), на яку посилається В. Агеєва у своїй монографії “Поетика парадокса. Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича” (К., 2006).

² Подібні погляди складають підґрунтя художньо-філософської концепції історії в романах У.Еко “Ім’я рози” та “Бавдуліно”, згідно з якою вигадка, а часом і відверта брехня набувають статусу історичної вірогідності, об’єктивного факту – лише через те, що їх подано у формі хроніки, літопису, “свідчення” сучасника тощо.

споживання інформації й, у висліді, трансформацію національних традицій” (автор вважає за можливе говорити навіть про *зникнення* останніх) і с) неунікність розчинення історії літератури як самостійної та самодостатньої наукової дисципліни в “історії культури” [22; 346, 343, 346].

Якщо Г.Тиханов, попри вочевидь надмірну категоричність деяких своїх формулювань (“виснажена національна оповідь”, “зникнення національних традицій”, “розчинення історії літератури”), урешті все ж схиляється до оптимістичного прогнозу, про що промовляє вже сама наявність концепту “майбутнє” в назві його статті, то історики літератури – практики найчастіше виявляють значно песимістичніший настрій. У багатьох літературно-історичних студіях 1990-х і 2000-х років відчутно дається взнаки непевність авторів щодо епістемологічної надійності підставових категорій дискурсу, втрата віри в цілісність предмета свого дослідження – літературного процесу, розгубленість перед очевидним нєзбігом цього процесу, яким він є в реальності, з його описом, “розповіддю” про нього. Літературно-історичний дискурс набуває – в уяві самих його авторів – суто віртуального характеру. “Сили історії та історичних змін, – читаємо в передмові до підготовленої Кембріджським університетом США “Історії іспанської літератури”, – не розвиваються як лінійна або суцільна розповідь. З них *роблять* розповідь *ex post facto*”, без вагань застосовуючи цілий спектр засобів “дослідження, відбору, сортування та накидання порядку на розмаїте й часто суперечливе...” [8; 6, 7]. Ученим дошкуляють сумніви стосовно принципової можливості створення цілісної історії національної літератури, хоч би тієї ж іспанської, оскільки, мовляв, вона являє собою строкату мозаїку з кастильської, каталонської, баскської та галісійської складових, літератури високої та масової, літератури та фольклору тощо. І якщо такі далеко не адекватні редуковані “історії” все ж виходять у світ, то в цьому їхні автори звинувачують не себе, а зовнішні обставини й чинники – пресинг ідеології, прагматичні наміри, закони книжкового ринку...¹.

Концентровано й з граничною категоричністю (дарма що в лукавій формі запитання) суть подібних настроїв і тенденцій оприявнив американський професор Д. Перкінс назвою своєї книжки “Чи можлива історія літератури?” (*Is Literary History Possible? By David Perkins: The Johns Hopkins University Press, 1992*). Факт перекладу та видання її в Україні (К., 2005) вмотивовано притаманною останнім рокам активізацією інтересу вкраїнської наукової спільноти до нового осмислення історії національної літератури, конкретно – до створення згадуваної повище академічної десяти томної “Історії української літератури”. У сучасній Росії подібного інтересу – принаймні чітко виявленого – не спостерігаємо, тож книжка Д.Перкінса не викликала там помітного резонансу, а якщо в когось і викликала, то радше насторожено-критичну реакцію. Інакше виглядає справа в європейських наукових колах, тут, як свідчить близький до них Г. Тиханов, більшість фахівців – істориків літератури не поспішає з категоричною неґацією поглядів Д. Перкінса, віддаючи перевагу обережному, “стриманому та конструктивному скептицизму” [22, 341]. Це своє спостереження Г. Тиханов потверджує, зокрема, посиланням на матеріали Міжнародної конференції з проблем історії літератури в Любляні 2002 року [див.: 11].

Прецинь, *такий* “стриманий і конструктивний” скептицизм стосовно книжки Д. Перкінса справді доречніший і плідніший, ніж беззастережне її заперечення.

¹ М. Павлишин, фіксуючи цей мотив у передмовах до *цілої низки* колективних західних літературно-історичних праць, означає його як своєрідний “топос вибачення” [див.: 17, 3].

Не приймаючи запропоновану автором провокативно-парадоксальну формулу, визнаймо все ж: за епатажною оболонкою криються цілком реальні, далеко не прості й поки що не розв'язані проблеми історії літератури як філологічної дисципліни¹. Головне, найважливіше, що заслуговує на увагу в концепції Д. Перкінса, – це те, що теза про “неможливість” історії літератури (акцентовану провокативність цієї тези автор усвідомлює повною мірою) аргументована не зовнішніми, позалітературними, позанауковими, тобто в кінцевому рахунку скороминущими причинами та чинниками (соціальними, ідеологічними, інформаційно-технічними та іншими “викликами часу”), а внутрішніми, іманентними – причім непроминальними й відпочатково нерозв'язними – контрверсіями, закладеними в самій природі літературного процесу, його *апоріями*. Саме з ними Д. Перкінс пов'язує “завжди безуспішні спроби кожної історії літератури пояснити розвиток літератури, яка описується” [19, 6].

* * *

Повернімося на *наш* літературно-історичний ґрунт.

У ситуації схарактеризованих на початку статті кардинальних політично-соціально-духовних зрушень (готовий повторити означення “розлам”) і тих викликів, що постали перед нашою наукою про літературу, – у цій ситуації окреслюються два можливих напрямки пошуку відповіді на там-таки сформульовані запитання: “чи потрібна нам нова історія літератури?” і “як до неї підступитися?”. Обидва напрямки мають очевидний спільний вектор, спрямований у бік безумовно позитивної відповіді на перше запитання, однак у відповіді на запитання друге між цими напрямками існують посутні розбіжності.

Перший визначається прагматичним, *екстенсивним* підходом до проблеми. Логіка його проста і прозора, це логіка здорового глузду: відповіддю на сакраментальне запитання (“чи потрібна?”) повинна стати передовсім *практика*, тобто нові літературно-історичні розвідки, які враховуватимуть реальну соціокультурну ситуацію, спиратися на сучасну наукову методологію та критерії, водночас використовуючи краще з накопиченого за минулі десятиліття позитивного досвіду, що його аж ніяк не слід бездумно відкидати. На підставі такого підходу останнім часом у столиці, на регіональних та місцевих теренах здійснені та здійснюються літературно-історичні проекти, присвячені переважно більш або менш локальним проблемам, іноді зі спробами виходу на узагальнення, на інтегральний рівень. Огляд і аналіз цих

¹ Мушу затриматися на означенні “дисципліна”. Не вперше мною вжите, воно потребує коментаря, й ось з якої причини. Не виключаю, що кимось із колег воно може бути заперечене як таке, що нібито принижує наукову вагу та значущість історії літератури; при цьому ймовірно посилання на авторитет О. Веселовського, чия згадана вище університетська вступна лекція до курсу історії літератури (1870), як пам'ятаємо, мала назву “Про метод і завдання історії літератури як науки” (курсив мій. – Ю.Б.). Мушу, проте, звернути увагу, що в першому абзаці своєї лекції О. Веселовський, говорячи про предмет розмови, характеризує його як “предмет осібної *дисципліни*”. І далі у тексті формула назви лекції (“...як наука”) не вживається жодного разу. Немає її також у розгорнутому визначенні поняття історії літератури, що ним завершується лекція: “Історія літератури в широкому сенсі цього слова – це історія суспільної думки, наскільки вона знайшла вираження в рухові філософському, релігійному та поетичному й закріплена словом” [3, 41]. Про мене, це дає підстави для висновку, що означення історії літератури “як науки”, подане О. Веселовським у назві лекції, має не термінологічний сенс, а виконує, сказати б, інструментальну функцію, акцентуючи головну ідею вченого – ідею наукового підходу до побудови історії літератури, синтезу історичної та теоретичної складових. Зауважу заради об'єктивності, що історію літератури іноді називали наукою також інші авторитетні автори – В. Перетц [див.: 18, 26], Д. Чижевський [25, 16], проте це означення, на мій погляд, в обох випадках має радше “робочий”, ніж концептуальний характер. Щодо моєї особистої думки, то я справді вважаю історію літератури саме однією з (хоча й однією з головних) наукових дисциплін – компонентів науки філології.

праць не передбачені задумом цієї статті, обмежуся заввагою, що поряд із корисними працями у світ виходять часом і такі видання, в яких за уявними, суто словесними “новаціями” криються або старі методологічні стереотипи, або суб’єктивістські конструкції, або рекламно-епатажні псевдоексперименти. Осібну тривогу викликають різноманітні навчальні посібники, де відзначені хиби постають – у різних комбінаціях – зі скрайньою очевиддю, ще й незрідка з кон’юнктурними конотаціями.

Зрозуміла річ, усе це жодною мірою не ставить під сумнів корисність активного практичного пошуку в галузі літературно-історичних досліджень. Проте їхня наукова вартість буде значно знижена, якщо не взяти до уваги другий підхід до поставленого завдання – підхід, у якому має превалювати *інтенсивний* первень з акцентом на розробці теоретичних та методологічних проблем історії літератури, на з’ясуванні її внутрішнього потенціалу та реальних можливостей, що має стати базовою передумовою та підставою пошукуваного (такі справді назрілого) оновлення цієї галузі.

У щойно сказаному увага зацікавленого читача не може не затриматися на виразі “реальні можливості”. Чи не криється за “можливим” натяк на існування ще й якогось прихованого “неможливого”, за “реальним” – наявність чогось “нереального”, такого, що його годі досягти в науковому дискурсі, його обмеження, неподоланної грані? На пам’ять спадає “виклик Перкінса”...

Під цим оглядом висвічується, набуваючи засадничого теоретичного та методологічного значення, *апоретичний* аспект літературно-історичного дискурсу. Маю на увазі доконечну потребу врахування його, дискурсу, внутрішніх *апорій*, діалектики розвитку як історичного знання про літературу, так і самої літератури. Без цього видається геть неможливим ні визначення міри адекватності дискурсу досліджуваному предметові, іманентним закономірностям і контрверсіям літературного процесу, розбіжності між його *реаліями* та нашими *уявленнями* про них.

Зупинімося на трьох – як на мене, ключових – таких апоріях.

1. Апорія “всеохопності”. Огром і нескінченна багатоманітність літературного матеріалу, накопиченого людством за тисячоліття, починаючи з античних часів, *ab definitio* виключає вичерпну повноту його охоплення не тільки одним, нехай і найсумліннішим, дослідником, не тільки окремо взятою, нехай і колективною, нехай і багато-багатотомною працею, але – ризикну сказати – історією літератури в цілому. Цей очевидний факт, погодьмося, якщо не ставить назагал під сумнів наукову коректність історії літератури (твердити подібне не візьмуся), то, безперечно, суттєво знижує міру цієї адекватності, надаючи літературно-історичним дослідженням, хочемо ми того чи ні, статусу відносності. Адже цілком зрозуміло, що проблема “повноти”, “всеохопності” розташована не в суто кількісній площині, це проблема глибоко змістовна, безпосередньо пов’язана з критерієм наукової істинності, бо фактологічна *неповнота* призводить – так чи так, тією чи тією мірою, але неunikно, – до порушення системних зв’язків, пропорцій, послідовності, тобто, зрештою, до *спотворення* правдивої картини.

Який же тут вихід, та й чи він взагалі існує? Про мене, у *загальнотеоретичному* плані відповідь буде, хоч і як не хочеться з цим миритися, негатиною, адже грецьке слово “апорія” означає “безвихідь”, “безпросвітне становище”; у цьому сенсі сама ідея “всеохопності” історії літератури, доводиться визнати, не має жодних шансів бути реалізованою.

Інша річ, що у плані *прагматичному* (а він уповні легітимний) наполегливо й уперто – нехай, здавалось би, і “без надії сподіваючись”, нехай далеко не завжди успішно – наукова мисль “пробивається” до бажаного результату, шукає шляхи і способи бодай часткового подолання апоретичності літературно-історичного дискурсу¹.

Один з таких способів – максимальне розширення фактологічної бази, збагачення спектра залучуваного до аналізу матеріалу, включення до дискурсу фактів, явищ, імен, часом цілих літературних шарів, які раніше зоставалися або на марґінесі літературно-історичного мейнстриму (виконуючи незрідка функцію неґативного тла), або назагал поза його межами. Таким був, з прикладу, український модернізм, різні його течії та модифікації (неоромантизм, символізм, декаданс), відпочатково приречений на роль “хлопчика для биття”, оскільки сам термін “модернізм” советською критикою розглядався з позиції естетичного, а ще більше ідеологічного неприйняття, однозначно тлумачився як продукт і знак “буржуазного” духовного розкладу. Лише в останні півтора-два десятиліття, після того, як у материковій Україні стали приступні студії зарубіжних фахівців (Б. Рубчак, Д. Струк, М. Тарнавський, О. Ільницький, Г. Грабович), після тутешніх праць С. Павличко, Т. Гундорової, М. Ільницького, В. Панченка, В. Агеєвої, Н. Шумило, Р. Мовчан та ін. проблема українського модернізму посіла відповідне своєму значенню місце в літературно-історичному дискурсі; з усього судячи, саме на такий підхід орієнтуються й автори та редактори нової “Історії української літератури” [див.: 1]. Абсолютно табуйованими ще в історично зовсім недавні часи були такі теми, як література “розстріляного відродження”, або творчість письменників українського “заокеаня”, або стрілецька пісня та поезія українського резистансу 1940-1950 рр. і подібне.

Існують й інші вектори розширення дискурсивного поля. Історики української літератури нині дедалі частіше звертаються, поряд з явищами класичного, хрестоматійного канону, також до корпусу – незрідка доволі розлогого – письменників і творів раніше недостатньо поцінованих, призабутих або й геть забутих, т. зв. другорядних (принаймні тих, котрі за традицією чи радше за інерцією прийнято вважати такими), до “белетристичного”, ба навіть “паралітературного” сегмента літературно-історичного процесу, до андеґраунду та кітчу різних часів. Значний дискурсивний ресурс криють у собі різноманітні “зрізи” та форми “літературного (й білялітературного) життя”, тобто побутування письменства в певному життєвому й жисьовому контексті, у тому, що культурологія означає поняттям мережі літературно-інтелектуальних комунікацій. Російський філолог М. Гаспаров слушно нагадував, що “історія

¹ Це плідна й, так скажу, шляхетна впертість, вона-бо протиставляє реальну роботу спустошеному високочолому доктринерству з його холодно-байдужим, ба більше, зневажливим ставленням до всього, що виходить за межі вузького псевдораціоналізму. Коли Г. Грабович у своїх загальних міркуваннях називає ідею “всеохопності” історії літератури “оксюмороном і ілюзією” [6, 7], із цієї (щоправда, занадто хвацькою) формулою можна погодитися. Та зовсім інша річ, коли її застосовують до практичної наукової діяльності, використовують (з виразно ідеологічними намірами) для заперечення дослідницьких інтенцій, до живого поруху живої людської мислі, спонукуваної реальними потребами національного духовного життя. Таке враження полишає іронічно-скептично-безнадійний прогноз Г. Грабовича щодо перспектив створення вченими Інституту літератури НАН України нової багатотомної “Історії української літератури” [див.: 7]. Різка відповідь Грабовичеві з боку В. Дончика, керівника наукового колективу, видається переконливою [див.: 15, 24-27]. Якою в кінцевому рахунку вийде очікувана “Історія”, чи справді такою, якої “досі не було”, ми побачимо, коли задум буде реалізовано. Утім іще раз скажу: плідною є навіть уже та дискусія, котра розгорнулася у зв’язку з цим проектом, стимульована нею увага до найскладніших, найгостріших аспектів літературно-історичної проблематики засвідчила глибоку зацікавленість науковців України в з’яві саме нової історії національної літератури, їхню професійну та моральну готовість до цієї роботи. При цьому тут і натяку немає на шапкозакидання, учені осібно акцентують якраз нерозв’язані, гострі питання, словами Г. Сивоконя, “коло проблем, а то й апорій” (нарешті слово мовлене!), внутрішніх контроверсій літературно-історичного дискурсу [15, 29].

літератури – це історія не тільки експериментальної лабораторії літературних форм й ідей, а й також їхнього серійного виробництва та споживання”; під цим оглядом він означив два аспекти проблеми: це, по-перше, літературне виробництво – соціальний статус письменника, засоби для його існування, літературне середовище з мережею салонів і редакцій, створення та різноманітні форми виявлення літературних репутацій, по-друге, “типи видань, наклади, книгопродаж, бібліотеки, розшарування читачів (література селянська, дитяча, жіноча) [4, 144]”.

У сучасних умовах особі значущим для української – як і (різною мірою) для інших літератур колишньої советської простороні – є стрімкий, сливе обвалистий процес розширення фактологічної бази за рахунок включення до сфери дослідження літературних явищ “нових”, а точніше сказавши, реактуалізації старих, тих, котрі з різних, найчастіше трагічних, причин протягом десятиліть залишалися поза цією сферою.

Маю на увазі передовсім “білі плями” та “чорні дірки”, що їх така сила була (почасти й досі є) практично в кожній національній літературі з “братнього сузір’я”. Українське письменство тут, на жаль, перебуває на одному з перших місць. Про цілі шари та періоди національної літературної історії вже йшлося. А скільки імен було попросту викреслено з процесу: цей емігрант, того репресовано, доробок третього ідейно та естетично “чужий”, “зловорожий”, “не наш”... Не знаю, як було в інших вузах (гадаю, що так само), але, приміром, для мене, студента філфаку Харківського університету (чомусь “ім. О. М. Горького”) початку 1950-х років, у курсі української літератури ХХ століття “не існувало” ні Миколи Хвильового, ні Миколи Куліша, ані Миколи Зерова, Григорія Косинки, Валеріяна Підмогильного, Володимира Свідзінського – яким довгим міг би бути цей трагічний перелік... Про письменників-емігрантів, про українське літературне зарубіжжя годі й казати. Проходячи коридорами нашого корпусу, розташованого – за зловісною іронією – на вулиці Раднаркомівській, сливе поряд із похмурою будівлею НКВД–КГБ, ми й гадки не мали, що за десятиліття перед тим тут читав лекції Юрій Шевельов, та й імені цього, щоб не збрехати, ніхто з нас тоді ніколи не чув. Його мені якось прошепотів на вухо старший від мене на два курси Іван Світличний... Академік Олександр Білецький, визнаний навіть у той час авторитет, згадуючи в одному з виступів ім’я Дмитра Чижевського, змушений був супроводити його, як тоді вимагалось, наліпкою “українського буржуазного націоналіста”, гадаю, лише заради того, щоб просто публічно виголосити це ім’я і бодай у такий спосіб, такою ціною ввести його в літературний обіг.

Не може бути сумніву в тому, що розширення – в усіх напрямках – меж дослідницького поля є для історії літератури явищем найвищою мірою позитивним, таким, що збагачує літературно-історичний дискурс. При цьому, однак, не забудьмо, що відбувається це збагачення аж ніяк не механічно і, як уже завважувалося, далеко не тільки в кількісному вимірі. Якщо фактологічна неповнота призводить до порушення реальних інтралітературних зв’язків і співвідношень, то залучення (а чи повернення) до дискурсу матеріалу нового (раніше нагло вилученого) логічно веде до порушення структур, які вже склалися (нехай і штучно, а то й гвалтом, але склалися), перетворилися на звичні, хрестоматійні; тож стає доконечним перегляд традиційних пропорцій, внесення змін до аксіологічної шкали. У часто й назагал доречно вживаній нині формулі “перечитуючи та переосмислюючи” особної акцентуації потребує другий компонент – переосмислення. Розширення і збагачення інформаційної та дослідницької простороні – процес *якісної* трансформації. Навряд чи можна заперечити, що повернення до історії та новітньої літератури, приміром, імен

і творів Хвильового та Миколи Куліша, Антонича, Плучника і Свідзінського, Маланюка, Барки та Самчука, інтегрування їх у дискурс, який склався й утвердився раніше, не може не привести до перегляду традиційних схем, ба й відмови від них, до посутнього переформатування системних зв'язків, коригування уявлень про ці зв'язки, переакцентуації естетичних оцінок.

Візьмімо до уваги й інший аспект. Процес накопичення матеріалу, семантичного збагачення літературно-історичного дискурсу, розширення його фактологічної бази практично не має завершення, він безмежний, безупинний, тож годі очікувати від нього кінцевого результату. Нам, що звикли до наркотика всезнайства та всемогутності (“нам нет преград...”), доведеться погодитися з британським філософом й істориком Дж. Коллінгвудом у тому, що “приголомшлива кількість подій минулого має навіки лишитися непізнаною і непізнаваною” [12, 585]. До того ж безмежними є можливості різного тлумачення й оцінки вже відомих фактів, подій, документів, літературних явищ і, принаймні гіпотетично, “спливання” на поверхню нових, досі не відомих. У сьогоденньому контексті історія (і це повною, якщо не більшою, мірою стосується історії літератури), словами польського вченого Б. Овчарека, “уже означає не тільки минуле, котре не можна жодним чином змінити, а часопростір, у якому безперервно твориться нове ставлення до минулих подій і творять його змінна сучасність та нові інтерпретації” [16, 233]. Тому бажана й пошукувана всеохопність увесь час “вислизає” з поля зору дослідника, подібно як черепаха, що її ніяк не може наздогнати швидконогий Ахіллес у знаменитій апорії Зенона Елейського (дозволю собі нагадати, що Геґель уважав Зенона “батьком діалектики”, апорії старогрецького філософа, зокрема про Ахіллеса й черепаху та про стрілу, яка летить, привертала увагу Пушкіна [вірш “Рух”, 1825¹] і Л. Толстого [“Війна і мир”, т.III, початок 3-ї частини], П. Валері та Х. Борхеса).

Подібне можна сказати і про пошуки структури, форм та жанрів літературно-історичного дискурсу. Впадає в око відмова (подибуємо такі приклади дедалі частіше) від унормованого, “суцільного” наративу, “універсальних” методологічних моделей, від багатотомних колективних праць – і все це на користь ідеї множинності теоретичних підходів та варіативності форм [див.про це: 21²], альтернативних “Історій”, індивідуальних авторських [див., напр.: 10; 14] аж до ексцентричних постмодерністських експериментів [див.: 20]. Названі форми як такі не містять у собі, річ ясна, нічого кримінального, ба більше, вони можуть мати, сказати би, певне додаткове значення, але справа в тому, що проблеми це не розв'язує. Це не більше, як спроба зробити “обхідний маневр”, ухилитися від апорії, заплющити на неї очі. Про *подолання* ж не може бути й мови.

А тимчасом “апорію всеохопності” треба попросту прийняти як наперед запрограмований факт. “Здоровий глузд”, за слушним зауваженням М. Павлишина, підказує нам, що “Неповнота написаної історії... є аксіоматичною... Максимум того, чого можна досягти, це переконливість, вірогідність (plausibility)” [17; 6].

¹ Движенья нет, сказал мудрец брадатый,
Другой смолчал и стал пред ним ходить,
Сильнее бы не мог он возразить,
Хвалили все ответ замысловатый.
Но, господа, забавный случай сей
Другой пример на память мне приводит:
Ведь каждый день пред нами солнце ходит,
Однако ж прав упрямый Галилей.

² У вказаному виданні множинну концепцію акцентовано вже в назві, де поняття “історія” подано у множині – “історії”.

2. Апорія “об’єктивності”. Кожен автор літературно-історичної розвідки (або авторський колектив) переконаний і всіляко переконує інших, що його праця вповні відповідає вимозі наукової *об’єктивності*, цьому найважливішому критерію академізму, його своєрідному індикатору. З того ж самого виходить у своїй оцінці – чи то позитивній, а чи нег’ативній – і рецензент цієї праці. Річ, однак, у тому, що обидва випадки ілюструють лише вирішальну роль думки особистої, *суб’єктивної*. Парадокс: питання про об’єктивність переводиться в суб’єктивну площину, завдяки чому сама категорія об’єктивності набирає ілюзорного характеру.

На це можуть заперечити: але ж існують усе ж таки певні безсумнівні критерії, як, скажімо, точність наведених фактів, дат, імен, посилань на джерела, міра вірогідності документів, листування, свідчення сучасників, коректність цитування тощо. У відповідь можна сказати, що подібний реєстр точних критеріїв насправді значно коротший; ми надто добре знаємо, що вірогідність документів далеко не завжди бездоганна та довідна, що листи незрідка не так відбивають, як приховують думки та почуття кореспондентів і що про об’єктивність деяких “свідчень” сучасників назагал краще не говорити... Абсолютно, стерильно чистого “фактажу” практично не існує. “Навіть якщо історик літератури, – пишуть Р. Веллек і О. Воррен, – всього лише вточнює дату події і назву твору, він усе одно не полишає ґрунту оцінних суджень – інакше чому його увагу привернула саме ця подія, цей твір, а не мільйони інших” [24, 58].

Та головне навіть не в цьому. Головне в тому, що об’єктивність наукового дослідження та фактологічна точність – речі різні. Категорія об’єктивності первісно *концептуальна*. Вона глибинно пов’язана з такими поняттями, як вибірковість у підході до фактів, інтерпретація цих фактів дослідником, розгляд їх у контексті інших фактів, у взаємозв’язках та ієрархічних співвідношеннях, виявлення в процесі такого комплексного аналізу визначальних тенденцій і закономірностей, підсумкові висновки, нарешті у висліді – концепція. Цілком очевидно, що така концепція та її складові формуються не поза часом і простором, що жодна праця з історії літератури як й історії в широкому сенсі не створюється автором (-ами) для себе самого, а завжди з розрахунком на “когось”, нехай це буде дирекція та вчена рада інституції чи ЦК КПРС, видавництво, книжковий ринок, наукова або читацька спільнота, при цьому неодмінно під впливом цілої шерехи чинників – соціальних теорій і практик, ідеологічних постулатів, які домінують у соціумі, надто коли йдеться про авторитарне суспільство, не кажучи вже про тоталітарне. З досвіду минулих десятиліть нам надто добре відомо, що таке вульґарно-соціологічний і жорстко ідеологічний підходи до історії літератури, і доводиться визнати, що вони таки поклали свій відбиток на численні літературно-історичні студії того часу, навіть на кращі з них.

Утім, хоч яким важливим є ідеологічний чинник, не тільки він упливає на *інтерпретацію* явищ літературної історії. Важать також інші моменти: “м’який” диктат панівних філософських концепцій, релігійно-етичних норм, національних традицій та ціннісних критеріїв, суспільних настроїв тощо. А ще – зацікавлення і запити масової свідомості, сформовані в її надрах естетичні смаки, здатні коригувати, часом посутньо, сприйняття літературних явищ, непомітно, але неunikно вносити зміни в їхнє тлумачення. А ще – вплив (більший чи менший) на дослідника новітніх естетичних теорій та інтерпретаційних практик, скажімо, герменевтики та рецептивної естетики, котрі обґрунтовують невичерпну множинність інтерпретацій, і це не просто ускладнює, а, по суті, робить неможливим єдине, канонічне потрактування того або того літературного тексту.

Усе це – чинники *позаіманентні*, такі, що лежать за межами властиво літературно-історичного процесу і діють, мовити б, збоку. З погляду того “спротиву”, що його літературний процес чинить об’єктивному дослідженню, чи не важливішими є внутрішні, іманентні особливості цього процесу. Справді бо, як розв’язати – і чи *можливо* розв’язати – відпочаткову контраверсію між “Історією літератури” як *завершеною*, зцементованою певною концепцією формою (системою, структурою, “текстом”) і реальною історією літератури як, по суті, “безформеним”, безмежним, мінливим, перманентно незавершеним процесом? Як подолати практично неподоланий нєзбїг між намаганням створити “суцільний” наратив і необхідністю *структурування* досліджуваного матеріалу, що обов’язково означає відмову від *опису* на користь *моделювання*, останнє ж передбачає – незалежно від нашого бажання – певні обмеження та “резекції”, наперед запрограмовану неповноту, “переформатування”, вольовий відбір? Але в останньому випадку постає питання – *хто* й на підставі *яких* засад і критеріїв мусить і, головне, має право здійснювати такий відбір, визначати, які факти і явища є репрезентативними, системними, структуро- й сенсотвірними, а які слід полишити поза “текстом” історичної оповіді або, у кращому разі, віднести їх до літературно-історичного тла?

Та й сам принцип моделювання, процес структурування літературно-історичного дискурсу ставить дослідника сам-на-сам перед вибором: які константи й ракурси мають бути підставовими – зміна ідей чи зміна стильових форм? магістральні літературні напрямки чи шереха письменницьких біографій-портретів? історія імен чи історія творів? Які засади покласти в підґрунтя періодизації літературного процесу, його “членування”? І т. д., і т. п.

Отже, на передній план виходить чинник особистісний, питання про неуникно суб’єктивні погляди, переконання, смаки, симпатії-антипатії історика (-ів) літератури, які впливають, і то незрідка вирішально, на його (їхній) вибір та оцінки; нарешті, на соціальні, ідеологічні, міжгенераційні, корпоративні відмінності в науковому середовищі, котре, як відомо, аж ніяк не назвеш монолітним... Наважуся на висновок: немає й не може бути єдиної, канонічної, “на всі часи” й рівною мірою “для всіх” історії літератури, існують лише різні *версії* цієї історії, що відбивають *уявлення* про неї різних авторів (авторських груп). Історія літератури під цим оглядом є радше *історіософією* літератури, ніж її історією у власному значенні цього поняття. Добре це чи зле – не знаю, але в кожному разі так є.

Враховуючи все сказане – як же бути з таким жаданим і, гай-гай, навряд чи досяжним атрибутом літературно-історичного дискурсу, як його об’єктивність? Попросту відмовитися від неї? Я б не поспішав. Узяти це слово в лапки? Може, й так. Імовірно, головне полягає в тому, щоб усвідомити й визнати: об’єктивність дискурсу – це його апорія, а не кінцевий результат. Досягти її так важко, що практично неможливо, але, як сказано в одному дещо грайливому анекдоті, прагнути цього треба... У цьому діалектика (вона ж, за Геґелем, *іронія*¹) процесу, яка криється в невідповідності очікуваного реально досягнутому. Отже, можемо говорити, за аналогією до Геґелевої “іронії історії”², про *іронію історії літератури*.

3. Апорія Юрія Тинянова. Широковідомою є іронічно-пародійна схема розвитку російської літератури, що належить Юрієві Тинянову (заради збереження стилю цитую мовою ориґіналу): “Ломоносов роди Державина, Державин роди

¹“У новітній час багато говорилося про сократівську іронію, котра, подібно як усяка діалектика, припускає істинність того, що приймається за істинне, але лише для того, щоб виявити ту внутрішню руйнацію, що міститься у цих припущеннях, і ми можемо назвати це універсальною світовою іронією” [5, 182-183].

²Тут потрібне уточнення. Ф. Енгельс у листі до М. Каутської від 25 листопада 1885 р. вживає це поняття (*по суті* цілком коректно) для характеристики Геґелевого потрактування історії прямо як цитацію з Геґеля, проте *формально* в самого Геґеля воно (‘Ironie der Geschichte’) не зустрічається, а наведене повище “allgemeine Ironie der Welt” (“універсальна світова іронія”).

Жуковського, Жуковский роди Пушкина, Пушкин роди Лермонтова...” [23, 258]. Сам автор “роди” цю схему в процесі полеміки “формальної школи” зі спрощеним уявленням про літературно-історичний рух як стрункий ланцюг “мирної тяглості”. У контексті сьогоднішніх дискусій про кризу історії літератури як філологічної дисципліни та про тих, хто до неї (кризи) спричинився (постмодерністи? структуралісти? деконструктивісти? хто там іще?), ми в тиняновській пародії відчитуємо апорію, яка фіксує відпочатковий незбіг між зовнішнім, емпіричним сприйняттям літературного процесу та науковим пізнанням цього процесу в усій його реальній *внутрішній* суперечливості. Схема “черги”, у якій письменники вишикувані точно в потилицю одне до одного, здавалось би, відбиває безперервність й односпрямованість розвитку, але відбиває на рівні школярського мислення, поза такою схемою залишається неоднозначність обох понять. Тимчасом перше з них, безперервність, не можна розуміти й тлумачити дослівно, механістично, воно є діалектичним, бо вміщує в собі як простяж процесу, так і його дискретність, як м’які “перетікання”, так і різкі якісні зміни та перепади, як тяглість, так і момент відштовхування, заперечення. Подібне скажу й щодо односпрямованості: вона аж ніяк не рівнозначна лінійності, розвиток відбувається найчастіше не впрост, а ламаним, зигзагоподібним, зчаста химерним способом, стрибки пробують уперед перемережуються з моментами гальмування, з відступами на “узбіччя”, ба навіть назад.

Літературно-історична просторінь є багатовимірною, поліморфною та полісемантичною, літературний процес – явище не так структурного, як радше *ризомо*подібного типу¹, йому властиві децентрованість, нелінійність, множинність внутрішніх зв’язків і розривів, наявність перехідних періодів, конвергентних зон, дифузних форм, межових ситуацій [див. про це, напр.: 2]. Немає потреби доводити, наскільки складний для дослідження такий об’єкт – деструктурований, рухливий, непередбачувано мінливий, такий, що весь час націляється “вислизнути” з поля зору аналітика, яка досконала методологія, який відточений інструментарій потрібні для виявлення закономірностей функціонування та розвитку цього об’єкта, схожого не так на “космос”, як на “хаосмос” (цю метафору знаходимо в “Поминках за Фіннеґаном” Дж. Джойса). А втім, боюся, що навіть наявність у нашому арсеналі згаданих двох – прямо сказавши, вкрай дефіцитних – засобів не дала би гарантії повного успіху, завжди залишатимуться якісь сегменти недослідженої літературної мапи, так само й приховані або такі, що зовсім не надаються до пізнання, таємні рушії літературного процесу.

Спробую підбити підсумки.

Отже, наш літературно-історичний дискурс є первісно релятивним, причім не лише через те, що релятивним є людське знання як таке; і не лише через те, що життя на кожному етапі висуває перед цим дискурсом нові й нові виклики, відповіді на які ми далеко не завжди буваємо готові; нарешті, й не лише через те, що ми самі постійно змінюємося, змінюються наше сприйняття й наші оцінки явищ, ракурси бачення історії, “коди” її прочитання, уявлення про пріоритети тощо. Дискурс релятивний ще й через те, що така природа досліджуваного об’єкта – літератури, феномену, котрий, подібно як усе живе, в кінцевому рахунку *не може* бути осягнений з тією повнотою й тією об’єктивністю, яких ми прагнемо.

З цього приводу не слід бідкатися, комплексувати, не треба нервувати, шукати “винуватців” деінде, напропуд лізти у відсутні двері; треба просто робити своє діло в тих рамцях, у які нас поставлено долею.

¹ Ризома (фр. Rhizome – коріння, коренище, корінняччя) – поняття, упроваджене у філософський дискурс Ж. Дельюзом та Ф. Гваттарі як супротиставне (за аналогією з хаотично переплутаною кореневою системою рослини) до лінійних, незмінних структур буття та мислення.

Повертаючися до дражливого запитання Д. Перкінса “Чи можлива історія літератури?”, зауважу, що його, звичайно, неважко відкинути або й зовсім проігнорувати, а от *відповіді* на нього, і відповіді *по суті*, не так і просто. Відповідь, прецінь, не може бути категоричною, тільки амбівалентною.

Ні, неможлива, якщо силкуватися створити історію “повну”, “всеохопну”, “абсолютно об’єктивну”, тобто ідеальну. Така спроба наперед приречена на поразку, бо існують проблеми, які від початку не надаються до розв’язання. Є лише можливість щоразу вперто *шукати* способи такого розв’язання.

Так, історію літератури створити *можливо*, ба необхідно, якщо спиратися на реальне підґрунтя знань і бути на найвищому на це момент теоретичному та методологічному рівні, здаючи собі при цьому справу, що все одно йдеться про певний *етап* у досягненні мети, підставовий і підготовчий для етапу наступного.

Не більше.

Утім і не менше. Тож, як каже Іван Дзюба, “працюймо!”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Академічна* “Історія української літератури” в 10 томах (матеріали засідань науково-редакційної комісії, “Круглих столів”, інших наукових обговорень та плани томів). – К., 2005.
2. *Барабаш Ю.* К проблеме “концы–переходы–начала”. В связи с одной сквородинской реминисценцией у И. Котляревского // *История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая.* – Вып. III. – М., 1998.
3. *Веселовский А.* Историческая поэтика. – М., 1989.
4. *Гаспаров М.* Как писать историю литературы // *Новое литературное обозрение.* – 2003. – № 59.
5. *Гегель Г.В.Ф.* Эстетика: В 4 т. – М., 1973. – Т. 4.
6. *Грабович Г.* До історії української літератури. – К., 1997.
7. *Грабович Г.* Літературне історіописання та його контексти // *Критика.* – 2001. – №12 [50].
8. *Gies David T.* The Funes Effect: Making Literary History // *The Cambridge History of Spanish Literature / Ed. David T. Gies.* – New York, 2004.
9. *Енциклопедія постмодернізму /* За ред. Ч. Е. Вінквіста та В. Е. Тейлора. – К., 2002.
10. *Зборовська Н.* Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. – К., 2006.
11. *Kako pisati literarno zgodovino danes? Mednarodni simpozij. Povzetki referatov /* How to write literary history today? International Conference/ Summaries / Ed. D. Dolinar, M. Juvan. – Ljubljana, 2002.
12. *Коллінгвуд Р.Дж.* Идея історії / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К., 1996.
13. *Кузнецов И.* Теоретическая история, диалектика и риторика русской литературы // *Вопросы литературы.* – 2011. – Май–июнь.
14. *Наенко М.* Художня література України: Від міфів до модерної реальності. – К., 2008.
15. *Нова історія української літератури (теоретико-методологічні аспекти).* – К., 2005.
16. *Обчарек Б.* Поняття та еволюція літературної семіотики // *Література. Теорія. Методологія /* Упорядк. і наук. ред. Д. Уліцької. Пер. з польської С. Яковенка. – К., 2006.
17. *Павлишин М.* Історія літератури і здоровий глузд // *Історії літератури: Зб. статей.* – К.; Львів, 2010.
18. *Перетц В.* Из лекций по методологии истории русской литературы. – К., 1914.
19. *Перкінс Д.* Чи можлива історія літератури? / Пер. з англ. А. Іщенка. – К., 2005.
20. *Плефома 3’98.* Мала Українська Енциклопедія Актуальної Літератури. – Івано-Франківськ, 1998.
21. *Поліщук Я.* Дилема української історіографії // *Історії літератури.* – К.–Львів, 2010.
22. *Тиханов Г.* Будущее истории литературы: Три вызова XXI века // *Новое литературное обозрение.* – 2003. – №59.
23. *Тынянов Ю.* Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977.
24. *Уэллек Р., Уоррен О.* Теория литературы. – М., 1978.
25. *Чижевський Д.* Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль, 1994.

Отримано 26 жовтня 2011 р.

м. Москва